

KAROLINA SZATON

Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego
Wydział Architektury
Politechnika Śląska

4

ZNACZENIE „MAŁYCH MIAST” W KONTEKŚCIE ROZWOJU STRUKTUR PONADLOKALNYCH NA PRZYKŁADZIE AGLOMERACJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

THE IMPORTANCE OF ‘SMALL CITIES’ IN THE CONTEXT OF SUPRALOCAL STRUCTURES DEVELOPMENT. THE EXAMPLE OF THE UPPER SILESIA METROPOLITAN AREA

Artykuł wpłynął do redakcji 30.12.2015; po recenzjach zaakceptowany 30.08.2016.

Szaton K., 2016, *Znaczenie „małych miast” w kontekście rozwoju struktur ponadlokalnych na przykładzie Aglomeracji Górnośląskiej*, [w:] Bartosiewicz B. (red.), *Tendencje w rozwoju gospodarczym i przestrzennym małych miast w Polsce. Trends in economical and spatial development of small towns in Poland*, „Space – Society – Economy”, 17, Institute of the Built Environment and Spatial Policy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 67–83.

Mgr inż. arch. Karolina Szaton, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury, Politechnika Śląska, ul. Akademicka 7, 44-100 Gliwice; e-mail: karolinaszaton9@gmail.com

Zarys treści

Przedmiotem prezentowanych badań są związki krajobrazowe obszarów przyrodniczych i poprzemysłowych, przyjęte jako kryterium delimitacji struktury organizacyjno-przestrzennej o cechach obszaru funkcjonalnego. Charakterystyczna struktura przestrzenna rozproszonych dzielnic aglomeracji górnośląskiej, przyrównanych do „małych miast”, jest wyrazem przestrzennym tych związków. Celem badań jest wskazanie możliwości ochrony wartości przyrodniczych i kulturowych wskazanych obszarów, a także rozwój ośrodków lokalnych, w odniesieniu do tematu zintegrowanego podejścia terytorialnego.

Słowa kluczowe

Ochrona krajobrazu, aglomeracja górnośląska, obszar funkcjonalny, dziedzictwo poprzemysłowe, środowisko przyrodnicze.

4.1. WPROWADZENIE

Pojęcie współczesnego miasta coraz częściej rozpatrywane jest w kontekście wewnętrznych i zewnętrznych oddziaływań elementów jego struktury. Zasięg oddziaływania tych elementów, a więc faktyczny obraz miasta, określany jest poprzez powiązania funkcjonalne, a nie granice administracyjne. Akcentowanie powiązań funkcjonalnych dotyczy również przestrzeni innego typu: obszarów cennych przyrodniczo czy obszarów ochrony krajobrazów kulturowych. Przestrzenny wyraz zintegrowanego podejścia do rozwoju terytorialnego, które jest podstawą powyższych założeń, w Polsce odwzorowują dokumenty, takie jak: *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (dalej KPZK 2030), nowelizacja *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* oraz *Strategia Rozwoju Regionalnego 2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie*. W KPZK 2030 pojawiło się pojęcie obszaru funkcjonalnego, które pozwala na delimitację struktur organizacyjno-przestrzennych, na podstawie powiązań funkcjonalnych obszarów danego typu (np. obszary miejskie, przyrodnicze)¹. Struktury te buduje się w oparciu o wspólny potencjał endogeniczny obszaru. Dowodem na realne wprowadzenie pojęcia obszarów funkcjonalnych do polityki przestrzennej polskich miast są Miejskie Obszary Funkcjonalne (dalej MOF). Obecnie badania naukowe i proces tworzenia podobnych struktur dotyczy przede wszystkim miast dużych, dominujących przestrzennie, gospodarczo i ekonomicznie nad ośrodkami mniejszymi, pozostającymi wciąż na drugim planie w kontekście rozwoju tematyki MOF. Na problem ten zwraca uwagę m.in. B. Bartosiewicz (2015). Istnieje zatem potrzeba dostosowania i rozwijania tematyki obszarów funkcjonalnych tak, aby mogły one być skutecznym instrumentem umożliwiającym rozwój także miast małych. Każde opracowanie traktujące małe miasta jako cel rozwoju obszarów funkcjonalnych lub innych struktur organizacyjno-przestrzennych o podobnych cechach do obszarów funkcjonalnych jest szansą przybliżenia tych miast do poszerzenia zasięgu ich wielokierunkowego rozwoju. Łącznie mnożą wartość swojego potencjału – razem obrazują charakter regionu. Elementy tego obrazu, jeżeli są wystarczająco wartościowe i rozpoznawalne, mogą być natomiast podstawą do delimitacji i zbudowania struktury organizacyjno-przestrzennej o cechach obszaru funkcjonalnego.

Konieczne jest zatem znalezienie i zaakcentowanie wspólnej siły i potencjału małych miast danego regionu, a jednocześnie ich indywidualnego charakteru.

¹ Zagadnieniami delimitacji obszarów funkcjonalnych zajmuje się w szczególności prof. Przemysław Śleszyński z Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk. W oparciu o jego ekspertyzy Ministerstwo Rozwoju Regionalnego opracowało kryteria delimitacji Miejskich Obszarów Funkcjonalnych Ośrodków Wojewódzkich (Śleszyński 2012).

Szczególnym regionem o mocno zarysowanej fizjonomii jest województwo śląskie. Obszar naznaczony jest przemysłową historią, która wyraźnie odcisnęła tu swoje piętno i miała wpływ na powstawanie i rozwój miast. Obecnie województwo charakteryzuje się najwyższym w Polsce stopniem urbanizacji i gęstością zaludnienia. Jest zamieszkiwane przez ponad 4,7 mln mieszkańców, z czego ponad 80% zamieszkuje małe, średnie i duże miasta. Centralny, najbardziej zwarty i spójny obszar województwa to Aglomeracja Górnośląska, która w przeważającej części zbudowana jest z miast liczących ponad 20 tys. mieszkańców, czyli z miast średnich i dużych. Pojawia się zatem pytanie, jak analizować małe miasta aglomeracji, w kontekście wcześniej wspomnianych wspólnych problemów i potencjałów, skoro ilościowo są nieznacznym elementem struktury przestrzennej aglomeracji? (rys. 1). Obserwacja realnego sposobu funkcjonowania tych różnej wielkości ośrodków zurbanizowanych, a zwłaszcza wzajemne powiązania ich elementów strukturalnych (na przykład dzielnic), przybliży faktyczny obraz regionu. Wskazuje, iż nie zawsze klasyfikowanie tych ośrodków w całości jako miasta duże lub średnie, jak wynika z granic administracyjnych i przyjętych definicji, odwzorowuje istniejące powiązania funkcjonalne. Problem zasługuje na uwagę szczególnie w kontekście budowania struktur opartych na powiązaniach funkcjonalnych.

4.2. CELE I METODY BADAŃ

Głównym celem badań jest wykazanie, na przykładzie aglomeracji górnośląskiej, że potencjał tkwiący w rozpatrywanych razem niewielkich jednostkach zurbanizowanych – małych miastach lub dzielnicach miast funkcjonujących podobnie do małych miast, może być podstawą do zbudowania struktury organizacyjno-przestrzennej o cechach obszaru funkcjonalnego.

Celem jest także wskazanie podstaw do rozpatrywania (w kontekście tworzenia struktur organizacyjno-przestrzennych) niektórych dzielnic aglomeracji jako jednostki stosunkowo samodzielne funkcjonalnie i przestrzennie, o powtarzalnych charakterystycznych cechach strukturalnych – przyrównanie dzielnic do „małych miast”. Jednocześnie, wskazanie głównych zagrożeń rozwoju wynikających z lokalizacji tych zurbanizowanych jednostek pomiędzy większymi ośrodkami zurbanizowanymi.

Kolejnym celem jest wykazanie, na przykładzie aglomeracji górnośląskiej, że związki krajobrazowe mogą być podstawowym kryterium do delimitacji struktur o cechach obszarów funkcjonalnych oraz wskazanie możliwości delimitacji Krajobrazowego Parku Linearnego Doliny Przemszy i Brynicy (dalej KPL) jako przykład struktury organizacyjno-przestrzennej o cechach obszaru funkcjonalnego. Zagadnienie krajobrazowe w planowaniu powyższej struktury jest

szczególnie istotne, ponieważ jak zauważa U. Myga-Piątek „(...) niestety, dotychczas w Polsce zarządzanie krajobrazem jest najsłabszym ogniwiem – zarówno w systemie ochrony prawnej przyrody, ochrony środowiska i ochrony zabytków, jak i w planowaniu przestrzennym” (Myga-Piątek 2015). KPL wnosi również nowy, inny niż dotychczas punkt widzenia odnośnie delimitacji i budowania obszarów typologicznie podobnych do zdefiniowanych przez KPZK 2030 „obszarów kształtowania potencjału rozwojowego wymagających programowania działań ochronnych” (dotyczących ochrony terenów cennych przyrodniczo i ochrony krajobrazów kulturowych). Mimo, że przedstawia autorskie podejście do powyższych zagadnień, wpisuje się w tematykę obszarów funkcjonalnych jako koncepcja struktury organizacyjno-przestrzennej opartej na celach zintegrowanego podejścia do rozwoju terytorialnego. Struktury te rozwijają się obecnie równolegle do oficjalnych obszarów funkcjonalnych, a ich analizą zajmuje się m.in. K. Rosenkiewicz (2012). Wyniki badań przedstawione w niniejszym opracowaniu, jako głos w dyskusji naukowej, mogą być użyteczne przy dalszych badaniach nad rozwojem oficjalnych obszarów funkcjonalnych.

Ogólna metoda badań polega na:

- analizie struktury przestrzennej aglomeracji górnośląskiej na podstawie ogólnogeograficznych dokumentów kartograficznych;
- analizie historycznej miast aglomeracji, wpływającej na obecny wyraz przestrzenny i funkcjonalny;
- analizie dzielnic wybranych dużych i średnich miast aglomeracji, przyrównanych wcześniej do „małych miast”, pod kątem kryteriów: ilość mieszkańców, odrębność historyczna (historyczne posiadanie praw miejskich), utrzymany charakter miejski jednostki, zależność funkcjonowania od głównego ośrodka miejskiego, występowanie lokalnych miejsc centralnych (plac, rynek, kościół);
- zdefiniowaniu, na podstawie zaobserwowanych współczesnych zjawisk i tendencji, zagrożeń rozwoju obszarów wynikających z lokalizacji mniejszych ośrodków osadniczych pomiędzy większymi, dominującymi;
- określeniu szczególnie istotnych do zachowania i rozwijania wartości i potencjałów (np. przyrodniczych, kulturowych) i określeniu wspólnych cech obszarów na podstawie badań terenowych oraz na podstawie analizy struktury przestrzennej aglomeracji;
- analizie dobrych praktyk w zakresie tworzenia obszarów funkcjonalnych innych niż typowe Miejskie Obszary Funkcjonalne;
- koncepcji delimitacji i wskazaniu potencjalnych kierunków rozwoju przykładowego obszaru funkcjonalnego w regionie Aglomeracji Górnośląskiej².

² Szczegółowy opis badań prowadzących do delimitacji i określenia kierunków rozwoju wskazanej struktury organizacyjno-przestrzennej (Krajobrazowy Park Linearny doliny Przemyszy i Brynicy) nie jest opisany w niniejszej pracy przedstawiającej jedynie jego główne założenia i wyniki.

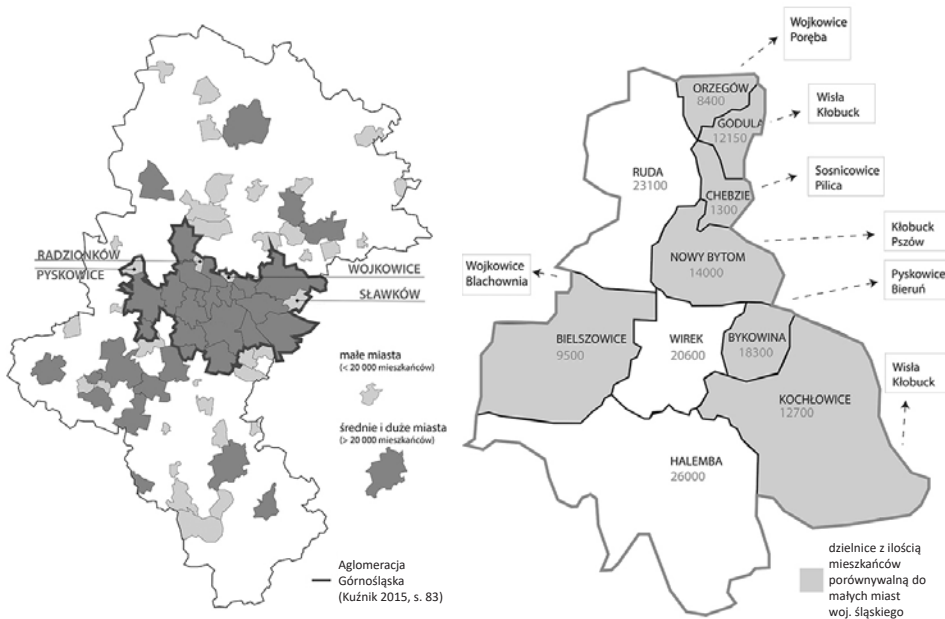
4.3. „MAŁE MIASTA” AGLOMERACJI

4.3.1. Rzeczywisty obraz miast

Analizując strukturę przestrzenną Aglomeracji Górnośląskiej, a w szczególności tereny zabudowane, tereny komunikacji i tereny otwarte możemy zauważyć, że nie jest to struktura jednolita i spójna przestrzennie. Występują miasta zwarte: Gliwice lub Tychy, ale także miasta rozproszone: Ruda Śląska lub Siemianowice Śląskie, gdzie dzielnice stanowią wyraźnie odrębne jednostki przestrzenne, oddzielone od siebie terenami zieleni. Charakterystyczne rozbitcie niektórych ośrodków miejskich w obrębie granic administracyjnych jest cechą regionu zakorzenioną w historii. Wiele dużych miast aglomeracji, po II Wojnie Światowej, powstało poprzez administracyjne połączenie mniejszych ośrodków, w tym także posiadających odrębne prawa miejskie, w jedno miasto o wspólnym industrialnym mianowniku. Część miast utworzonych w ten sposób nigdy nie stało się miastami spójnymi. W rzeczywistości dzisiejsze dzielnice – kiedyś odrębne miasta i wsie – funkcjonują częściowo lub całkowicie niezależnie od siebie lub od śródmieścia, mają własne obszary centralne, lokalne tradycje i kulturę. Jednocześnie, wspólna polityka miejska w obrębie granic administracyjnych, połączenia komunikacyjne i rozwój przemysłowy regionu spowodował, że ośrodki wcześniej typowo wiejskie nabrały charakteru miejskiego. Elementy struktury zurbanizowanej aglomeracji, takie jak wyżej omówione rozproszone dzielnice dużych i średnich miast, są zatem zbliżone i podobne w aspekcie funkcjonalnym i przestrzennym do małych miast. Rozpatrywanie ich w takich kategoriach, oddalonych od definicji i podziałów administracyjnych, przybliży ich rzeczywisty obraz. Formalnie nie są one małymi miastami, lecz w przestrzeni wyglądają i funkcjonują jak małe miasta. Zmiana ich postrzegania w kontekście całości struktury aglomeracji jest istotna z punktu widzenia efektywniejszego rozwoju tych ośrodków.

Analiza dzielnic Rudy Śląskiej jako przykład rozproszonego miasta aglomeracji, tworzącego fragment jej specyficznej struktury, trafnie przybliży rzeczywisty obraz regionu.

Odnosząc się do tła historycznego (Kopiec 2005), Ruda Śląska została utworzona w 1959 roku poprzez połączenie Rudy i Nowego Bytomia. Ruda posiadała wówczas prawa miejskie, a wcześniej przyłączono do niej jeszcze Godulę, Orzegów i Chebzie. Nowy Bytom także posiadał prawa miejskie i również przyłączono do niego inne miasta i wsie. Analizując liczbę mieszkańców poszczególnych dzielnic Rudy Śląskiej możemy zauważyć, że w większości przypadków odpowiada ona typowym małym miastom w województwie (rys. 2). Dostępność do usług różnorodnego typu szkół, ośrodków zdrowia, obecność miejsc centralnych czy lokalna tradycja świadczą w dużej mierze o braku istotnych zależności lub słabych zależnościach z obszarem centralnym w mieście.

Rys. 1. Podział miast Województwa Śląskiego ze względu na ilość mieszkańców

Rys. 2. Porównanie ilości mieszkańców dzielnic Rudy Śląskiej z ilością mieszkańców małych miast województwa

Źródło: opracowanie własne w oparciu o dane liczbowe GUS, stan na 2014 r.

Źródło: opracowanie własne w oparciu o dane liczbowe GUS, stan na 2014 r.

W konsekwencji przestrzennych uwarunkowań obszaru struktura Rudy Śląskiej, w połączeniu z podobną strukturą miast sąsiadujących, tworzy powtarzający się schemat. Niezależnie od granic administracyjnych miast można wyodrębnić podobne wielkościowo, przestrzennie i funkcjonalnie jednostki – dzielnice, między którymi występuje przestrzeń niezurbanizowana w postaci otuliny terenów zielonych (leśnych, przyrodniczych) lub terenów otwartych. Dzielnice mają własne centra i funkcjonują w mniejszym lub większym stopniu niezależnie od obszarów centralnych miast, do których przynależą administracyjnie (rys. 3). Analizy obszaru aglomeracji wskazują zatem potrzebę ponownego zdefiniowania problemów i szans rozwojowych regionu, wynikających z charakterystycznych przestrzennych i funkcjonalnych uwarunkowań miast aglomeracji.

4.3.2. Wspólne problemy i zagrożenia rozproszonych dzielnic miast

Pozytywne aspekty związane z położeniem rozproszonych dzielnic w sąsiedztwie obszarów centralnych miast, do których należą administracyjnie, to przede wszystkim: łatwy dostęp do głównych ośrodków kultury, dobra komunikacja, bliskość wysokiej jakości usług oraz często, stosunkowo duża ilość miejsc pracy. Atuty te mogą pozytywnie wpłynąć na jakość życia w rozproszonych dzielnicach, które jednocześnie oddalone są od uciążliwości wielkomiejskiego zgiełku. Przynależność administracyjna do dużego lub średniego miasta a jednocześnie odrębność może być jednak zagrożeniem, które hamuje albo nawet uniemożliwia rozwój rozproszonych dzielnic. Okalające je tereny zielone pełnią rolę bariery, która oddziela dzielnice od głównego zurbanizowanego ośrodka. W sytuacji, gdy nacisk i priorytet rozwojowy miasta położony jest na spójne funkcjonalnie i przestrzennie dzielnice centrotwórcze i śródmieście, odrębność rozproszonych dzielnic, pogłębiona dodatkowo barierą terenów zielonych, pozostawia je na drugim planie. Na skutek odsunięcia od centrum, pojawiają się problemy zarówno społeczne, gospodarcze, ekonomiczne, jak i przestrzenne. Na podstawie analizy rozproszonych dzielnic aglomeracji, takich jak Ruda Śląska, a także doświadczeń zebranych podczas wizji lokalnej, zaobserwowano niekorzystne, powtarzające się zjawiska:

- na skutek suburbanizacji, dzielnice dotychczas odrębne, wnikają w zwartą strukturę zurbanizowaną miasta, jednocześnie tracąc swój indywidualny charakter i otulinę powstałą z obszarów przyrodniczych i terenów otwartych. Obszary te są częścią rozległej sieci terenów otwartych i przyrodniczych, zatem brak ich ochrony zagraża fragmentaryzacją systemu przyrodniczego regionu;
- dominującą funkcją niektórych rozproszonych dzielnic staje się komunikacja pomiędzy większymi ośrodkami zurbanizowanymi. Dzieje się tak na skutek konieczności dopasowania przestrzeni dzielnic do planów zagospodarowania przestrzennego podporządkowanych obszarom centralnym. Dzielnic przestają być postrzegane jako atrakcyjne do mieszkania, tracą swoje walory;
- niektóre rozproszone dzielnice, w których zlokalizowane są obszary potencjalnie cenne przyrodniczo czy kulturowo, których wartości mogłyby tworzyć oś rozwojową obszaru, nie mają możliwości wykorzystania potencjałów, ponieważ borykają się z licznymi problemami. Odizolowanie przestrzenne w stosunku do obszarów centralnych i jednocześnie brak dostępu do wystarczającej ilości miejsc pracy, trwające bezrobocie i patologie społeczne pogłębiają problemy na tle ekonomicznym i społecznym. Towarzyszą temu negatywne nastroje społeczne, niechęć identyfikowania się ze swoją dzielnicą i brak perspektyw rozwoju.

Potencjał obszarów jest zatem blokowany przez pogłębiające się problemy i zagrożenia.

W szerszym kontekście terytorialnym są to problemy powtarzalne – dotyczą obszarów o podobnych cechach strukturalnych. W takim kontekście należy powyższe problemy rozpatrywać tak, aby uwolnić potencjał tkwiący w rozproszonych dzielnicach przyrównanych do „małych miast”.

4.3.3. Wspólny potencjał rozproszonych dzielnic aglomeracji

Potencjał i problemy dzielnic przyrównanych do „małych miast” przenikają się wzajemnie (fot. 1). Z jednej strony odrębność i pewna niezależność od ośrodków centralnych mnoży zagrożenia, z drugiej często skutkuje zachowaniem w stanie dziewiczym obiektów i obszarów potencjalnie cennych. Ich wartość lub forma w dominujących ośrodkach uległyby zatraceniu, przekształceniu lub wniknęłyby w urbanistyczną tkankę miejską. Dlatego też „małe miasta” aglomeracji są często ostoją lokalnej kultury i tradycji, a także zachowują symbole przemysłowej historii regionu. Niestety obraz ten to zazwyczaj niszczone, popadające w ruinę obiekty poidustrialne i rozległe, częściowo zdewastowane obszary, zwłaszcza powyrobiskowe. Tereny nieużytkowane, zdegradowane uniknęły jednak nieprzemysłanej eksploatacji, a obiekty poprzemysłowe, mimo złego stanu technicznego, wciąż mogą stać się wartością. To właśnie w tych kryzysowych obszarach tkwi szczególny potencjał, który wymaga przede wszystkim rozpoznania. Brak określonej ścieżki rewitalizacji zawsze daje możliwość wskazania nowej. Analiza przypadków zdegradowanych obszarów, obiektów, a także obszarów poddanych nieudanej odnowie w regionie aglomeracji³, wskazuje zawilość problemów i szeroką skalę tego zagadnienia. Potrzeba zatem działań spójnych, skoordynowanych, z poszanowaniem wartości historycznych i kulturowych. Istotne wydaje się programowanie funkcji wpisujących się w teraźniejszość i jednocześnie poszanowanie zastałych form i struktur przestrzennych dziedzictwa przemysłowego, które pozwoli na zachowanie charakterystycznych elementów krajobrazu regionu i wzmocni wyraz przestrzenny związanej z nim historii i kultury. Badania obszarów poprzemysłowych wskazują także potencjał rozwojowy w już istniejących oddolnych inicjatywach na omawianych terenach, które należy wspierać odpowiednim planowaniem przestrzennym i operacyjnym dla obszarów.

Szczególnego znaczenia nabiera zatem rozpatrywanie sieci terenów poprzemysłowych w szerokim kontekście funkcjonalnym i przestrzennym.

³ Analizę obszarów poprzemysłowych przeprowadzono dla badań opisanych w pracy magisterskiej: *Krajobrazowy Park Linearny doliny Przemszy i Brynicy. Koncepcja w ujęciu przyrodniczym* (Szaton 2015).

Fot. 1. Obszary problemowe i potencjalnie cenne przyrodniczo i kulturowo regionu śląsko-dąbrowskiego

fot. Karolina Szaton (2014)

Negatywnie zaskakujący jest brak spójnych informacji w posiadanych przez gminy dokumentach na temat kwestii nawet tak podstawowej, jak lokalizacja większości obszarów przekształconych⁴. Potencjał wielu miejsc, który odpowiednio wykorzystany w dużej mierze może przyczynić się do rozwiązania problemów rozproszonych dzielnic i zapobiegać ich pogłębianiu się, tak naprawdę stoi na granicy upadku. Za przykład może posłużyć Cementownia Grodziec, zlokalizowana w Grodźcu – dzielnicy Będzina. Cementownia działała od 1857 roku do momentu powstania znaczących szkód w obiekcie w 1979 roku. Od tamtego momentu, mimo kilku projektów i apelacji mieszkańców, obiekt użytkowany jest jedynie przez amatorów fotografii. Podobny los spotkał zabudowania starej Huty Uthemanna, która od 2008 roku pozostaje w stanie likwidacji. Huta Metali Niezależnych w Szopienicach (dzielnica Katowic) była kiedyś producentem na skalę

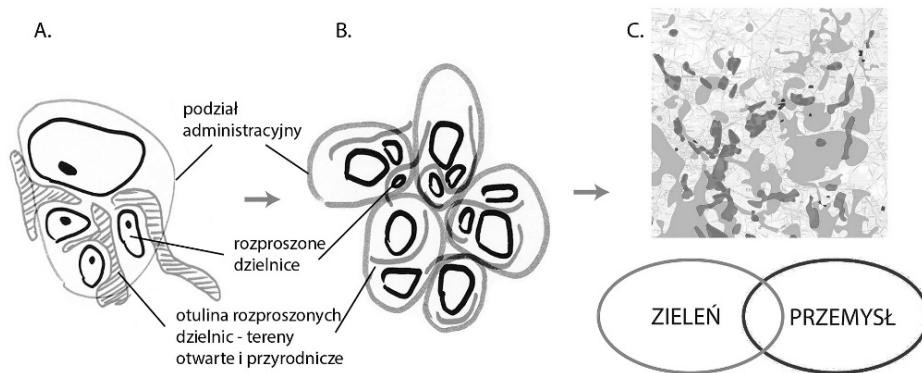
⁴ Próba zlokalizowania obszarów przekształconych na fragmencie obszaru aglomeracji została podjęta w pracy magisterskiej K. Szaton (2015, *ibid.*).

krajową wyrobów walcowanych z miedzi i mosiądzu. Dzisiaj upadające jeden po drugim obiekty są jedynie zarysem historii na rozległym obszarze znanym motocrossowcom. Niszczące także, zlokalizowana w jednej z dzielnic Sosnowca, dawna przędzalnia czesankowa Politeks. Mimo niezwykłego charakteru miejsca i sąsiedztwa atrakcyjnego parku miejskiego, od 1993 roku obiekt pozostaje w ruinie. Brakuje nawet działań stosunkowo nisko kosztowych, polegających na udostępnieniu, zabezpieczeniu miejsca, utworzeniu scenografii dla miejskich wydarzeń, imprez czy zabawy. Zrujnowane obiekty zagrażają bezpieczeństwu ludzi, są zaniedbane, opuszczone, a ich potencjał pozostaje niedoceniony.

Czas, który niszczy pozostawione obiekty inaczej zadziałał na niektórych nieużytkowanych obszarach o przekształconej rzeźbie terenu – dawnych zwałowiskach, wyrobiskach czy zapadliskach. Mimo, iż wiele z nich to obszary zdewastowane, na niektórych połączenie antropogenicznych przekształceń z odradzającą się przyrodą wykreowało interesujący krajobraz i utworzyło niezwykle miejsca. Przekształcone tereny to często cenne przyrodniczo oazy flory i fauny. Związki między obszarami poprzemysłowymi a środowiskiem naturalnym, wbrew stereotypom (Jankowski, Rzętała 2007), okazują się silne, częste, dotyczą stosunkowo dużej powierzchni obszarów i co więcej, mają znaczącą wartość krajobrazową. Rozległe tereny poprzemysłowe wypełniają typowe dla aglomeracji górnośląskiej przestrzenie pomiędzy rozproszonymi dzielnicami miast.

4.4. KRAJOBRAZ JAKO PODSTAWOWE KRYTERIUM TWORZENIA STRUKTURY ORGANIZACYJNO-PRZESTRZENNEJ O CECHACH OBSZARÓW FUNKCJONALNYCH

Rozległe tereny poprzemysłowe, zarówno cenne przyrodniczo, jak i chaotycznie porośnięte zielenią, a nawet zdewastowane, w połączeniu z pozostałymi elementami przemysłowej historii i siecią przyrodniczą aglomeracji, tworzą unikatowy krajobraz, charakterystyczny dla regionu Śląska. Idąc za stwierdzeniem, że „krajobrazy kulturowe kształtują się pod wpływem złożonych zależności pomiędzy środowiskiem przyrodniczym i antropogenicznym, gdzie powstają w ten sposób mozaikowate struktury przestrzenne o zróżnicowanym sposobie użytkowania” (Myga-Piątek 1999), struktura przestrzenna rozproszonych miast w krajobrazie nabiera charakteru mozaiki (rys. 3). W zależności od dominującego czynnika w przestrzeni elementów kultury industrialnej lub obszarów przyrodniczych wypełniających przestrzenie pomiędzy rozproszonymi miastami, obszar nabiera cech albo bardziej przemysłowych albo przyrodniczych. Najczęściej jednak, elementy te ściśle się łączą i przenikają, a badania wzajemnego oddziaływania na siebie systemu środowiska przyrodniczego i systemu środowiska antropogenicznego są niezwykle istotne (Degórski 2009).

Rys. 3. A: Schemat typowej struktury przestrzennej miasta aglomeracji górnośląskiej o rozproszonym układzie dzielnic

B: Schemat struktury przestrzennej aglomeracji górnośląskiej

C: Mozaikowata struktura złożona z terenów przyrodniczych i przemysłowych wypełniająca przestrzeń pomiędzy rozproszonymi dzielnicami miast aglomeracji górnośląskiej

Źródło: opracowanie własne

Aby w pełni wykorzystać potencjał jaki niesie w sobie obraz regionu, skutecznie odpowiedzieć na pogłębiające się problemy i zapewnić zrównoważony rozwój obszarów, które są odzwierciedleniem przestrzennym związków krajobrazowych regionu (obszary i obiekty poprzemysłowe w połączeniu z przyrodą skupione głównie w rozproszonych dzielnicach), ochronę i rozwój obszaru należy rozpatrywać terytorialnie, a nie jednostkowo. Plany operacyjne, przestrzenne i strategie rozwoju miast aglomeracji powinny być w tym kontekście zintegrowane. Założenie to przybliża pojęcie obszarów funkcjonalnych zdefiniowanych przez KPZK 2030. Istnieją wspólne problemy, wspólny potencjał i zarys szans rozwojowych, bazujących na potencjale endogenicznym wyróżniającym region. Związki krajobrazowe są jednocześnie na tyle silne i dominujące w przestrzeni, że wystarczają, aby przyjąć je za główną oś rozwojową obszaru, a także jako podstawowe kryterium delimitacji struktury o cechach obszaru funkcjonalnego. Proponowana struktura rozwijałaby temat nie tylko obszarów funkcjonalnych ośrodków lokalnych, ale także „obszarów kształtowania potencjału rozwojowego wymagających programowania działań ochronnych”, przedstawiając autorskie podejście zarówno do delimitacji, jak i budowania całej koncepcji. Obecnie pojawiają się struktury, w których założeniem jest nie tylko rozwój największych ośrodków zurbanizowanych, ale przede wszystkim ochrona, wykorzystanie walorów i przeciwdziałanie problemom tych mniejszych miast lub ochrona określonych wartości w regionie – są to zarówno oficjalne obszary funkcjonalne, jak i oddolne struktury o cechach obszarów funkcjonalnych.

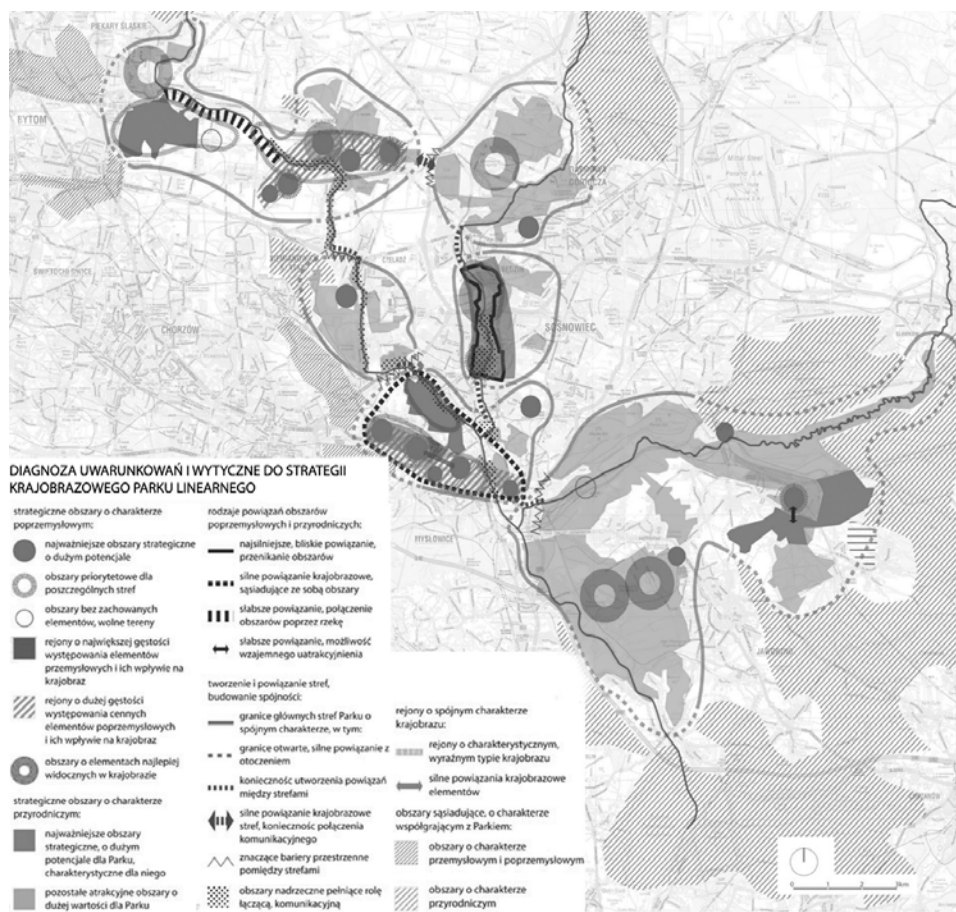
Warianty obszarów funkcjonalnych skoncentrowanych na rozwoju ośrodków lokalnych lub określonych wartości w regionie to m.in:

- Dolina rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim:
Obszar funkcjonalny obejmuje gminy skupione wzdłuż rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim. Głównym określonym celem jest rozwój turystyki na tych obszarach z wykorzystaniem wspólnego profilu zagłębia ceramiczno-budowlanego.
- „Blisko Krakowa”:
Obszar funkcjonalny złożony z kilku gmin powiatu krakowskiego, zakładający rozwój tych gmin poprzez wykorzystanie potencjału, jaki daje im sąsiedztwo Krakowa. Priorytetem jest jednak wewnętrzny rozwój tych stosunkowo niewielkich gmin.
- Obszar Funkcjonalny Doliny Rzek Przemszy, Białej Przemszy i Brynicy:
Jako główną ideę określono zmianę wizerunku obszaru, zidentyfikowanego jako negatywny poprzez rekonstrukcję obszarów zielonych (głównie parków miejskich i terenów rekreacyjnych) i rozwój „zielonej infrastruktury” w regionie.
Utworzenie struktury organizacyjno-przestrzennej, bazującej na związkach obszarów przemysłowych i przyrodniczych aglomeracji górnośląskiej wydaje się zatem również możliwe. Jako jej przewidywany pozytywny wpływ na rozwój i ochronę tych obszarów oraz regionu można wymienić:
 - kreowanie marki regionu poprzez działania wzmacniające śląską tożsamość, utworzenie obszaru spójnego wizerunku;
 - rozwój turystyki, wzrost gospodarczy w obrębie struktury i terenów sąsiadujących;
 - przeciwdziałanie procesowi zanikania elementów kultury industrialnej i utracie wartości obszarów potencjalnie cennych przyrodniczo, a także przeciwdziałanie dowolnej interpretacji przekształceń tych obszarów przez inwestorów, możliwość ochrony obiektów i obszarów przemysłowych jako istotnych elementów szerszego systemu, możliwość spójnego planowania rozwoju tych obszarów;
 - rozwój ośrodków lokalnych – małych miast, a także dzielnic miast przyrównanych do „małych miast”, które jeszcze nie utraciły swoich walorów, możliwość wzajemnego uzupełniania oferty funkcjonalnej, polepszenie warunków życia i mieszkania, wspieranie lokalnych tradycji, planowanie uwzględniające inicjatywy oddolne, rozwijanie tych inicjatyw, a także aktywizacja terenów dotychczas nieużytkowanych.

Próbą odpowiedzi na omówione zagadnienia jest autorska koncepcja Krajo-brazowego Parku Linearnego Doliny Przemszy i Brynicy – koncepcja struktury organizacyjno-przestrzennej, bazująca na idei obszarów funkcjonalnych⁵. Region

⁵ Koncepcja powstała równoległe do projektu „Zagłębiowski Park Linearny – rewitalizacja obszaru funkcjonalnego doliny rzek Przemszy i Brynicy”, realizowanego przez kilka gmin regionu śląsko-dąbrowskiego, jednak znacząco różni się od projektu pod

śląsko-dąbrowski, przez który przepływają rzeki Przemsza i Brynica, wpisuje się w spójny krajobrazowo obszar przemysłowej aglomeracji. Natomiast rzeki pełnią rolę linearnego łącznika, kręgosłupa ekologicznego zespalającego obszar i generującego ruch. Co istotne, doliny Przemszy i Brynicy w większości zlokalizowane są pomiędzy głównymi obszarami zurbanizowanymi, czyli zawierają się w przestrzeni pomiędzy rozproszonymi dzielnicami miast. Budowanie struktury w oparciu o związki obszarów przyrodniczych i przemysłowych w połączeniu z rzekami Przemszą i Brynicą stało się zatem podstawą koncepcji (rys. 4)⁶.

Rys. 4. Diagnoza uwarunkowań i wytyczne do strategii Krajobrazowego Parku Linearnego

Źródło: praca magisterska (Szaton 2015)

względem interpretacji i podejścia do całości zagadnienia. Istniejący projekt posłużył jedynie jako przestrzenny punkt odniesienia – oba założenia dotyczą obszaru dolin rzek Przemszy i Brynicy.

⁶ Projekt jest częścią pracy magisterskiej K. Szaton (2015, *ibid.*).

Koncepcja została opracowana w sposób komplementarny – obejmuje kolejne kroki powstawania całej struktury, począwszy od pomysłów na zaistnienie KPL w świadomości społeczeństwa, poprzez umiejscowienie go w przestrzeni, aż po aktywizację. Koncepcja zakłada zatem trzy ścieżki działań, przenikających się w czasie:

- przełamanie stereotypu postrzegania miejsc (głównie „małych miast” aglomeracji) przez negatywny pryzmat, jako tereny zdegradowane i problemowe;
- delimitację struktury o cechach obszaru funkcjonalnego i opracowanie dla niego ogólnej koncepcji rozwoju;
- koncepcję na ożywienie struktury i zapewnienie ciągłości jej funkcjonowania i ogólne założenia planów operacyjnych.

Delimitacja obszaru KPL kładzie nacisk na wyraz przestrzenny założenia – określa obszar strategiczny struktury, składający się z powiązanych przestrzennie i funkcjonalnie terenów, dla których przyporządkowane są zadania. Struktura oddziałuje na tereny sąsiadujące, jednak w przeciwieństwie do obszarów funkcjonalnych określonych w KPZK 2030, nie obejmuje pełnego zasięgu oddziaływań struktury – wyznacza jedynie obszar działań na terenach danego typu (powiązania terenów przyrodniczych i przemysłowych powiązane rzekami). Delimitacja KPL w pierwszym etapie opiera się na wyznaczeniu obszarów przyrodniczych i przemysłowych we wzajemnych relacjach, zlokalizowanych w obrębie dolin rzek Przemszy i Brynicy, w celu przeprowadzenia wieloaspektowej inwentaryzacji i badań obszaru. Na podstawie analizy uwarunkowań (funkcjonalnych, przestrzennych, środowiskowych) występujących na powiązanych terenach, w szczególności stopnia zachowania przekształceń antropogenicznych w krajobrazie oraz wpływu środowiska przyrodniczego na nową wartość przyrodniczą i krajobrazową obszaru, wykonano waloryzację obszaru oraz wskazano wytyczne do grupowania poszczególnych obszarów. Wytyczne te były podstawą do wykonania właściwej delimitacji obszaru strategicznego i koncepcji dalszych wskazań do planowania i rozwoju poszczególnych części struktury. Na podstawie połączeń krajobrazowych elementów przyrodniczych i przemysłowych określono strefy funkcjonalne dla całej struktury, a także koncepcję budowania nowych związków funkcjonalno-przestrzennych pomiędzy strefami.

4.5. WNIOSKI

Przeprowadzone badania obszaru dolin rzek Przemszy i Brynicy wykazały, że można zdelimitować strukturę o cechach obszarów funkcjonalnych, a także zbudować koncepcję rozwoju dla tej struktury w oparciu o związki elementów przyrodniczych i przemysłowych charakterystycznych dla regionu. Przy budowaniu strategii (Szaton 2015) szczególnie istotne były: stopień zachowania przekształceń terenu (przekształcenia pochodzenia antropogenicznego), stopień widoczności

elementów przemysłowych w krajobrazie, uwarunkowania przestrzenne i cechy poszczególnych obszarów, występowanie wzajemnych relacji przestrzennych i funkcjonalnych, skala i dostępność obszarów. Głównym założeniem było natomiast wzmacnianie i ochrona istniejących powiązań krajobrazowych, funkcjonalnych i przestrzennych oraz budowanie nowych powiązań – zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz struktury, odnowa obszarów przemysłowych w powiązaniu z ochroną środowiska przyrodniczego oraz wykorzystanie terenów niezagospodarowanych do uzupełniania systemu przyrodniczego aglomeracji. Badania wskazują, że znaczna liczba obszarów przekształconych antropogenicznie stała się na skutek sukcesji naturalnej siedliskiem cennych gatunków flory i fauny. Tereny przemysłowe i obszary z nimi sąsiadujące to jednocześnie obszary problemowe (w aspekcie przestrzennym, społecznym, gospodarczym i ekonomicznym), często zlokalizowane w rozproszonych dzielnicach miast, w przestrzeni pomiędzy głównymi ośrodkami zurbanizowanymi. Dzielnice te, mimo że administracyjnie należą do dużych i średnich miast aglomeracji, w rzeczywistości funkcjonują stosunkowo niezależnie od obszarów centralnych jako mozaikowata struktura powiązanych ze sobą komórek. Każda z komórek składa się z własnego obszaru centralnego i otuliny terenów otwartych lub przyrodniczych. Przyrównanie tych dzielnic do „małych miast”, ze względu na aspekt zarówno przestrzenny, jak i funkcjonalny, zmienia myślenie w kontekście dalszego rozwoju tych obszarów. Jako problematyczne dzielnice miast lub jako oddzielnie rozpatrywane jednostki, pozostają w tle w stosunku do rozwoju obszarów centralnych, natomiast analizowanie ich łącznie ukazuje siłę, jaka tkwi w ich potencjale – związkach krajobrazowych obszarów przyrodniczych i przemysłowych. Budowanie struktury organizacyjno-przestrzennej na bazie wspólnego potencjału może przyczynić się do odnowy tych szczególnych obszarów, a także do ochrony wartości istotnych dla całego regionu. Dodatkowo autorskie podejście do delimitacji i budowy struktury opartej na idei obszarów funkcjonalnych wskazuje potrzebę ciągłego uzupełniania i kontynuowania dyskusji naukowej na temat rozwoju oficjalnych obszarów funkcjonalnych, szczególnie tych różnych od MOF, aby mogły skutecznie chronić istniejące wartości w przestrzeni. Utworzenie zaproponowanej struktury otworzyłoby nowe, inne możliwości, a koncepcja Krajobrazowego Parku Linearnego może być podstawą do implementacji podobnych badań i działań na inne obszary.

LITERATURA

- Bartosiewicz B., 2015, *Delimitacja obszarów funkcjonalnych małych i średnich miast w regionie łódzkim*, „Studia Miejskie”, 18, s. 25–37.
- Degórski M., 2009, *Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, 23, s. 53–60.

- Jankowski A.T., Rzętała M., 2007, *Stereotyp w postrzeganiu stanu środowiska przyrodniczego Wyżyny Śląskiej*, [w:] Ostaszewska K. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju (The role of landscape for sustainable development)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 641–654.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030.*
- Kopiec B., 2005, *Ruda Śląska. Zarys dziejów*, cz. I: *Ruda, Orzegów, Godula, Chebzie, Ruda Śląska*, Polmark, Ruda Śląska.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie.*
- Kuźnik F., 2015, *Zarządzanie procesem metropolizacji aglomeracji górnośląskiej*, „Biuletyn KPZK PAN”, 259, s. 89–99.
- Myga-Piątek U., 1999, *Krajobrazy obszaru Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, [w:] Dulias R., Hibszer A. (red.), *Górnośląski Związek Metropolitalny Zarys Geograficzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 131–139.
- Myga-Piątek U., 2015, *Polityka krajobrazowa Polski – u progu wdrożeń*, „Przegląd Geograficzny”, 87, s. 5–25.
- Rosenkiewicz K., 2012, *Obszary funkcjonalne jako nowa kategoria polityki regionalnej i polityki przestrzennej w Polsce*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 17–18, s. 71–88.
- Szaton K., 2015, *Krajobrazowy Park Linearny doliny Przemszy i Brynicy. Koncepcja ze szczególnym uwzględnieniem wartości przyrodniczych*, Niepublikowana praca magisterska, Politechnika Śląska, Gliwice.
- Śleszyński P., 2012, *Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych Stolic Wojewódzkich*, Ekspertyza wykonana dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego.
- Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.*

Abstract

Nowadays, the impact of large cities and their domination in every aspect – geographic, economic or social – seems to overwhelm the smaller cities, especially in highly urbanized structures, such as the Upper Silesian metropolitan area. Although small cities are the minority in this case, analysis of spatial structures of the districts found in this area reveals that, although formally not being small cities, they can be included in this category because they actually function like small cities. They are often interesting places, the mainstay of the local culture, which managed to survive in the era of globalization, but usually they become an ‘element’ connecting or separating the highly urbanized centers.

The aim of this study is to identify possible paths of development of these small ‘cities’ so that they will not lose their identity, but will adjust to the needs of the present. This requires coherent action and thinking about these places in a broader context than just administrative boundaries. When considered as the sum, these small ‘cities’ multiply their potential, which turns out to largely co-create the landscape. Creating functional areas based on landscape values as a specific criterion of delimitation would enhance the role of these small ‘cities’ and guide their development. It can be concluded

that it is the industrial landscape which is an integrating factor in the case of Upper Silesian metropolitan area. Based on the connections and relations between natural areas and industrial areas, a functional area can be created, which would improve the prospects of small Silesian ‘cities’ as well impact on the entire structure and the neighboring larger urban areas.

Keywords

Landscape protection, Upper Silesian agglomeration, functional area, post-industrial heritage, natural environment.